

Құрманалина Н.Н., Қанай Ө.

**Жоңғарлар туралы қытай тарихнамасынан**

Жоңғар факторы тек қазақ мемлекеті ғана емес, күллі Азия елдеріне, яғни бүгінгі жеке-жеке мемлекет болып отырған Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан сияқты халықтарына, сонымен қатар Ресей мен Қытай сияқты ірі мемлекеттерге де өзінің геосаяси т.б. ықпалын тигізгені сөзсіз. Аталған мемлекеттердің барлығы өз тарихын зерттеу барысында Жоңғариямен болған қатынастарын тасадан тыс қалдырмайды. Дегенмен де әр елдің, ұлттың тарихи танымы, белгілі бір тарихи мәселеге қатысты көзқарасы өзінше қалыптасады. Сондықтан да Жоңғар хандығының халықаралық қатынаста жүргізген саясатына әр мемлекеттің тарихи зерделенуінде түрліше баға беріледі. Мақала авторлары Жоңғар хандығы дамуының Қытай тарихнамасындағы негізгі ерекшеліктеріне тоқталуды көздеген.

**Түйін сөздер:** тарих, қытай деректері, Жоңғар хандығы, қытай тарихшылары, ғылыми еңбек.

Kurmanalina N.N., Qanai O.

**From the Chinese Historiography on Jungars**

The Jungar factor in geopolitical terms influenced not only on the Kazakh Khanate, but also many countries in Asia, which today are separate independent countries (such as Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan), as well as such major powers as Russia and China. At studying their history none of the above-mentioned states ignores the problem of relations with Jungaria. However, each country and nation has its own historical knowledge; they have formed their own views on certain historical issues. Therefore, individual countries give different estimates on international policy of the Jungar State. The authors aimed to reveal the main features of Chinese historiography on the history of Jungar khanate.

**Key words:** history, Chinese sources, Jungar Khanate, Chinese historians, research.

Құрманалина Н.Н., Қанай Ө.

**Из китайской историографии о джунгарах**

Джунгарский фактор в геополитическом плане оказывал свое влияние не только на Казахское ханство, но и на многие страны Азии, которые сегодня являются отдельными независимыми государствами, как Узбекистан, Кыргызстан, Туркменистан, а также на такие крупные державы, как Россия и Китай. Все перечисленные государства в процессе исследования своей истории не опускают проблему взаимоотношений с Джунгарией. Тем не менее, у каждой страны, нации свое историческое познание, у них сформированы свои взгляды по конкретным историческим вопросам. Поэтому отдельные страны дают разные оценки международной политике Джунгарского государства. Авторы статьи ставили цель раскрыть основные особенности китайской историографии по истории Джунгарского ханства.

**Ключевые слова:** история, китайские источники, Джунгарское ханство, китайские историки, научная работа.

## ЖОҢҒАРЛАР ТУРАЛЫ ҚЫТАЙ ТАРИХНАМАСЫНАН

Жоңғар тарихын зерттеуде аттап өтуге болмайтын маңызды бір тақырып – Жоңғар туралы Қытай дереккөздері және Қытай тарихшыларының Жоңғар туралы зерттеулері. Тарихта іргелес жатқан екі ел арасы бірде тату, бірде қату болса да, жоңғар-қытай қарым-қатынасының мейлі саяси, мейлі экономикалық жақтан болсын айтарлықтай дамығаны белгілі. Жоңғар хандығы мен Цин империясы арасындағы сауда керуендері қазіргі Ішкі Моңғол арқылы жалғасып, жоңғарлардың малшаруашылық өнімдері мен қытайлардың жібек, шай және дәрі-дәрмектерінің айырбасы жүріп тұрды. Цин үкіметінің жарлығымен жоңғарлармен шекаралас аудандарда арнаулы базарлар да ашылды [1]. Жоңғар хандығының дәурені жүріп тұрған кезде, жоңғарлар Қытайдың дәргейінде болған Тибет пен Ұйғырды да өз қол астына қаратып, қала берді Қытайға да жорық жасап тұрды. Цин императоры Жоңғар қонтайшысына қыз беріп, құдаласу арқылы ымыраласу жолын да қарастырған кездері болды. Бірақ жоңғарлар қытайлардың құрығынан бәрібір қашып құтыла алған жоқ, XVIII ғасырдың ортасында Қытайдың Цин империясы Жоңғар хандығын түбегейлі жойып тынды. Сол кездегі Қытай деректеріне қарағанда «Жоңғарлардың оннан үштей бөлігі обадан қырылып, оннан үштейі Орыс империясы мен Қазақ хандығына бас сауғалап қашса, оннан бес бөлігі Қытай әскерінің қолынан өлді. Неше мың шақырым ұлан-байтақ далада тірі пенде қалмады» [2]. Жоңғарлардың тірі қалған аз бөлігі Қытайдың мәңгілік бодандығына кіріптар болып қала берді. Бұл өз кезегінде айырықша зерделеуді қажет ететін ұзақ бір тақырып. Ал, Жоңғар-Қытай қарым-қатынасының аталмыш тарихын ескерсек, Жоңғар туралы Қытай дереккөздері мен Қытай тарихшыларының Жоңғар туралы зерттеулерінің аз болмасы анық.

Жоңғар тарихы туралы арнаулы зерттеулер Қытайда кешірек басталды деуге болады. XX ғасырдың басында Қытай тарихшылары Шыңғысхан құрған Моңғол империясы туралы зерттеулерден ары асқан жоқ. Әсіресе Қытай тарихымен тікелей қытысы болған Юан империясы туралы және Құбылай бастаған Шыңғысхан әулеті туралы зерттеулермен шектелді. Ал 1949 ж. ҚХР құрылғаннан кейінгі 20-30 жылда да Қытайда тарих ғылымы айтарлықтай дамып кеткен жоқ. Бұған Қытайдағы

коммунистік жүйенің тар шеңбері себеп болды. Әсіресе 1966-1976 жылдар арасында Қытай ғылымын тас-талқан еткен «Мәдениет төңкерісі» тарих ғылымының аяғына тұсау болған еді. Тек 1978 ж. Қытай «Сыртқа қарата есік ашу» реформасын жүргізгеннен кейін тарих ғылымы қайта жанданды. Қытай тарихшыларының 1978 жылға дейінгі зерттеулерінде Ойрат немесе Жоңғар тарихы жалпы Моңғол тарихынан негізінен бөлек қарастырылған жоқ деуге болады. Ойрат-Жоңғар туралы ең алғашқы арнаулы тақырыптық зерттеу ретінде Жин Жуизонның «Ішкі Моңғол университеті журналында» 1964 жылы жариялаған «Цин патшалығының алғашқы кезіндегі Ойрат пен Қытай арасындағы сауда базары» атты ғылыми мақаласын атауға болады [1]. Сондықтан да бұл тарауда Қытай тарихшыларының Жоңғар тарихы туралы зерттеулерін де шартты түрде 1980 жыл шамасынан бастап қарастырдық.

Уақыт жағынан осы кезеңді де салыстырмалы түрде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші, 1970 жылдардың соңынан 1980 жылдардың соңына дейін Қытай тарихшылары «солшыл» саясаттың ықпалынан толық айығып кетпегендіктен, олардың Жоңғар туралы зерттеулері көбінде Жоңғарлардың қоғамдық құрылымына және билеуші тап арасындағы талас-тартыстарына арналды. Енді бір жағынан сол кездегі Қытай-Совет қарым-қатынасының салқындауы салдарынан, Патшалық Ресейдің жалпы Моңғол жерінде болған шапқыншылығы да көбірек назарға ілікті. Екінші, 1990 жылдардан кейін Қытайдағы тарих ғылымының жаңаша дамуына сәйкес, Қытай тарихшыларының Жоңғар тарихы туралы зерттеулері де сансалалы болып, Жоңғарлардың саяси, әлеуметтік, экономикалық, діни және мәдени тарихына қатысты зерттеулер жүргізілді.

XX ғ. 70-жж. соңында Қытай тарихшыларының Жоңғар тарихы туралы зерттеулері шетел тарихшыларының, соның ішінде Жапон мен Орыс тарихшыларының Жоңғар туралы зерттеулерін Қытай тіліне аударып бастыруды негіз етті. Жапон тарихшыларының ғылыми зерттеулерін аударуда Пан Шышиянның еңбегі зор болды. Пан Шышиян 1978 ж. Жапон тарихшысы Ши Ие Рын И-дің «Таңну Ұранқай өңірі мен Цин империясының қарым-қатынасы» және «Орыс-Моңғол сауда қатынасы және Патшалық Ресейдің Таңну Ұранқай өңіріне ірге кеңейтуі» атты екі мақаласын Қытай тіліне аударып, «Моңғол тарихын зерттеудің дереккөздері» атты жинақтың 11 санында жариялады [4]. Іле-шала

Пан Шышиянның өзі де «Таңну Ұранқай өңірі мен Ортажазық өңірімен қарым-қатынасы» атты ғылыми мақаласын «Ішкі Моңғол университеті журналының» 1978 жылғы 3-4 біріккен санында жариялады [5]. Сол жылы және бір Жапон тарихшысы Сагуши Торудың «Жоңғар тайпасының тарихы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы» атты мақаласы У Юңмиң жағынан аударылып, «Ұлттар тарихынан аударма мақалалар жинағында» жарияланды [6].

Орыс тарихшыларының қатысты еңбектерін аударуда Қытай тарихшысы Ма Малидың еңбегін айырықша атауға татиды. Ол 1980 жылы Орыстың географ тарихшысы М.И. Венюковтың «Жоңғар шекарасындағы халықтар туралы» атты мақаласын Қытай тіліне аударып, «Шынжаң университеті журналында» жариялады [7]. Сонымен бірге, Ма Мали сол жылы тағы орыстың атақты монғолтанушы ғалымы И.Я. Златкиннің «Жоңғар хандығының тарихы» атты кітабын Қытай тіліне аударып баспадан шығарды [8]. Б.П. Гуревичтің «XVII-XVIII ғасырдағы қытай-орыс-жоңғар қарым-қатынасы және Қытайдың тарих ғылымы» атты ғылыми еңбегі Қытай тіліне аударылып, «Қытай тарихының зерттелу жағдайы» атты журналдың 1979 жылғы 9 санында жарыққа шықты [9].

Жоғарыда аталған еңбектердің аудармаларының жариялануы Қытайдағы Жоңғар тарихы туралы зерттеулерге тың серпін берді. Осыдан кейін Жоңғар тарихы туралы, нақты айтқанда Жоңғар хандығының көршіліс мемлекеттермен, өңірлермен қарым-қатынасы туралы ғылыми мақалалар жарыққа шыға бастады. Осындай еңбектердің бастыларынан Бай Суйчиннің 1979 ж. «Экономикалық тұрғыдан Ойрат пен Қытай қарым-қатынасы» [20], Сай Жияьидың 1979 ж. «XVIII ғасырдың басында Жоңғарлардың Ресейге қарсы күрес тарихының мағызды бір көрінісі» [11] және Ба Дай мен Ма Дажыңның 1981 ж. «Жоңғар билеушілерінің Оңтүстік Шынжаңдағы үстемдігі туралы» [12] атты мақалаларын атауға болады.

XX ғ. 80-жж. дейін Қытай тарихшыларының Жоңғар тарихы туралы зерттеулері мақала деңгейінде болып келсе, аталған уақыттан бастап ғылыми мақалалардан тыс, арнаулы зерттеулер мен монографиялар жазылды. Сондықтан Жоңғар тарихы туралы зерттеулерді түсінікті болу үшін сипаты жағынан бірнеше топқа бөлуге болады.

Тарихи деректердің жинақталуы туралы айта кетсек, Қытай мұрағаттарындағы тарихи жазба деректерді реттеп, жинақтап баспадан шығару

жұмысы да 1980 жылдардан басталды. Мұндай еңбектердің алғашқыларынан бірі ретінде 1982 жылы Шыңжаң халық баспасы жағынан басылып шыққан Бай Суйчиннің «Миң Шилу-дағы Ойрат деректері» атты еңбегін атауға болады [13]. Еңбекте Миң әулетінің ресми тарихи деректері саналатын жалпы 2909 бумадан тұратын тарихи жазбадағы Ойраттарға қатысты барлық деректер қамтылған болып, Ойраттардың қалыптасу тарихы мен Жоңғар хандығының құрылуының алғышарттары туралы тарихи деректер жинақталған. Осы аталған еңбектің жалғасындай болып, 1986 ж. Шыңжаң халық баспасы жағынан «Цин Шилу-дағы Жоңғар деректері» атты қомақты еңбек басылып шықты [14].

Жоңғар хандығының тарихынан толық мәлімет беретін Қытай тіліндегі аталмыш тарихи деректердің жинақталып баспадан шығуы Жоңғар тарихы туралы кейінгі зерттеушілер үшін таптырмайтын құнды дереккөзіне айналды. Жоңғар тарихына қатысты тарихи материалдарды жинақтап реттеп баспадан шығару жұмысы осымен ғана шектелмейді. Өйткені Қытайдың тарихы мұрағат қорларында Қытай тіліндегі деректерден тыс, мәнжүр және моңғол тіліндегі тарихи деректер де молынан сақталған. Қытай тарихшылары осындай деректерді де жинақтап баспадан шығарып отырды.

Моңғол тілінде Тотын жазуымен жазылған «Төрт Ойраттың тарихы» атты тарихи шығарма 1987 ж. Қытайдағы этникалық Моңғол тарихшысы Ұлжыту жағынан Қытай тіліне аударылып баспадан шығарылды [15]. Жин Фың, Ба Дай, Ердени қатарлы тарихшылар бірлесіп Тотын жазуындағы тарихи материалдардан 1985 ж. «Ойрат тарихи материалдары» атты жинақты «Шыңжаң халық баспасынан», 1992 ж. «Ойраттың тарихи іздері» атты жинақты құрастырып, «Ішкі Моңғол мәдениет баспасынан» жарыққа шығарды [16]. 1985 ж. Даурундибу «Ойрат заңы» атты еңбекті [17], 1999 ж. Раднап Хадра «Зая Бандида шежіресі» атты тарихи еңбекті [18], 2000 жылы Сайын Улжы мен Бога «Моңғол-Ойрат заңы» [19] атты тарихи жазбаны «Ішкі Моңғол халық баспасынан» бастырып шығарды. 2007-2008 жж. Жин Хай Моңғол тіліндегі тарихи материалдардың «Жоңғар жасақ түзімі туралы арнаулы деректер» атты 2 томды құрастырып шығарды [20]. Бұдан тыс, Мәнжүр тіліндегі деректерден Жау Линжы 2009 ж. «Мәнжүр тіліндегі әскери архивтердегі Жоңғар елшілері туралы деректер» атты 3 томдық жинақ құрастырды [21].

Жоңғар хандығының тарихына қатысты қытай, мәнжүр және моңғол тіліндегі тарихи

деректер жинақтап баспадан шығарып ғылыми айналымға енгізумен қатар, Қытай тарихшылары ілгерінді-кейінді арнаулы монографиялық зерттеулерін де жариялап отырды. Солардың ішінде Ма Дажың мен Бай Уичиннің еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Екі тарихшы да Жоңғар туралы зерттеуде сан жағынан да, сапа жағынан да алда болды.

Осындай арнаулы зерттеу еңбектерінен алғашқылары болып, 1984 жылы Ма Рухың мен Ма Дажыңның «Ойрат-Моңғол тарихы туралы зерттеулер жинағы» [22] және Уи Хундияу мен Лю Руңжуңның «Жоңғар тарихы мен мәдени мұрасы» бірлескен монографиялары жарық көрді [23]. 1985 ж. Қытай Қоғамдық ғылымдар академиясы мен Шыңжаң Қоғамдық ғылымдар академиясы бірлесіп «Жоңғар тарихы» атты ұжымдық еңбектерін жариялады [24]. 1986 ж. Ду Руңкун мен Бай Уичин бірлесіп «Ойрат тарихынан зерттеулер» атты монографияларын баспадан шығарды [25].

1980 жылдарда жарық көрген аталмыш монографиялар ұжымдық немесе бірлескен еңбектер ретінде ерекшеленсе, 1990-2000 жж. Жоңғар тарихын зерттеудің жемісті жылдары деуге болады. Өйткені осы кезде жекелік зерттеу еңбектері, сондай-ақ этникалық Моңғол тарихшыларының да Моңғол тіліндегі зерттеу еңбектері барлыққа келді. 1991 ж. Бай Уичин өзінің «Ойрат тарихы» атты жеке монографиясын шығарды [26], 1993 ж. Қытайдағы этникалық Моңғол тарихшысы Намсылайдың «Жоңғар хандығының тарихы» атты Моңғол тіліндегі зерттеу еңбегі баспадан шықты [27]. Ма Дажың Фың Шишымен бірлесіп 1992 ж. «Ойрат Моңғолдардың қысқаша тарихы» атты 1 том шығарса, 1996 жылы 2-томын баспадан шығарды [28]. 2006 ж. Ма Дажың мен Чың Зуңдының «Ойрат тарихы» [29], 2007 ж. Ли Шюмидің «Цин империясының Жоңғарды бірлікке келтіру тарихынан зерттеулер – маңызды саяси шешімдер тұрғысынан» атты еңбектері ортаға шықты [30].

Қытайда тек қана Ойрат-Жоңғар тарихын зерттеуге арналған арнаулы мерзімді ғылыми журналдар да бар. Солардың бірі – «Ойрат тарихынан зерттеулер» атты ғылыми журналы. Журнал 1989 жылдан бастап тұрақты түрде шығып келеді, 2009 ж. журналдың аты «Батыс Моңғол тарихы мінбесі» болып өзгертілді. Қазірге дейін журналдың 80-нен астам саны шығып үлгірді. Ел іші-сыртындағы тарихшылардың Жоңғар тарихы туралы сан-салалы ғылыми зерттеу мақалалары жарық көріп отырған аталмыш

журналдың Қытайдағы тарих ғылымында, жүйеден Жоңғар тарихын зерттеуде алатын орны ерекше деуге болады.

Тағы бір айрықша мәнге ие ғылыми журнал – Тотын жазуымен шығатын «Хангылы» журналы. 1981 жылдан бастап жылына 4 рет шығып тұратын бұл журналда қазірге дейін Тотын жазуындағы көтеген тарихи материалдар жарияланды. Осы тұрғыдан алып қарағанда, журналдың тарихи және ғылыми құндылығы айрықша деуге болады. Бұдан тыс, «Жоңғар тарихынан зерттеулер» және «Ойрат тарихынан зерттеулер» атты ғылыми мақалалар жинағы да 1977 жылдан бастап шығып келеді.

Қытайдағы университеттерде тарих мамандығы бойынша қорғалған магистрлік және док-

торлық жұмыстардың ішінен де Ойрат-Жоңғар тарихына қатысты тақырыптық зерттеулер кездеседі. Қолда бар деректерге қарағанда, қазірге дейін Қытайда Ойрат-Жоңғар тарихына тікелей қатысты 4 магистрлік диссертация [31] мен 4 докторлық диссертация [32] қорғалған. Диссертациялық жұмыстардың кейбірін Қытайдағы этникалық Моңғол ұлтының өкілдері жағынан Қытай тілінде қорғалғанын көруге болады.

Ойрат-Жоңғар тарихы туралы Қытайдағы зерттеулер мұнымен ғана шектелмейді. Аталмыш тарих туралы ғылыми мақалалардың саны неше мыңға жетіп жығылатыны айдан анық, сондықтан ғылыми мақалалар туралы емес, ғылыми маңызы жоғары ауқымды еңбектердің бір-неше тобын талдадық.

### Әдебиеттер

- 1 Жин Жуизон. Цин патшалығының алғашқы кезіндегі Ойрат пен Қытай арасындағы сауда базары // Ішкі Моңғол университеті журналы. – 1964. – №2. (金启琮:清朝前期卫拉特蒙古和中原互市. 内蒙古大学学报)
- 2 Жау Лиян. Шияу Тиң За Лу. – Пекин: Жунхуа кітап мекемесі. – 1980. (昭梿:啸亭杂录)
- 3 Миң Шилу. – Тайби: Тайуан орталық зерттеу институты. – 1963. (明实录.台湾中央研究院)
- 4 Шы Ие Рың И. Таңну Ұранқай өңірі мен Цин империясының қарым-қатынасы // Моңғол тарихын зерттеудің дереккөздері. – 1978. – №11. (矢野仁一.唐努乌梁海地方与清朝的关系.蒙古史研究参考资料); Орыс-Моңғол сауда қатынасы және Патшалық Россияның Таңну Ұранқай өңіріне ірге кеңейтуі // Моңғол тарихын зерттеудің дереккөздері. – 1978. – №11. (俄蒙贸易及俄国势力在唐努乌梁海的扩张. 蒙古史研究参考资料)
- 5 Пан Шышиян. Таңну Ұранқай өңірі мен Ортажазық өңірімен қарым-қатынасы // Ішкі Моңғол университеті журналы. – 1978. – №3-4. (潘世宪.唐努乌梁海与中原地区的关系.内蒙古大学学报)
- 6 Сагуши Тору. Жоңғар тайпасының тарихы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы // Ұлттар тарихынан аударма мақалалар жинағы. – 1978. – №1. (佐久透.准噶尔部历史和社会经济概.吴永明译.民族史译文集)
- 7 Венюков М.И. Жоңғар шекарасындағы халықтар туралы // Шынжаң университеті журналында. – 1980 (准噶尔边区居民考.新疆大学学报)
- 8 Златкин И.Я. Жоңғар хандығының тарихы. – Пекин: Сауда баспасы, 1980. (准噶尔汗国史.商务印书馆)
- 9 Гуревич Б.П. XVII-XVIII ғасырдағы Қытай-Орыс-Жоңғар қарым-қатынасы және Қытайдың тарих ғылымы // Қытай тарихының зерттелу жағдайы. – 1979. – №9 (十七世纪十八世纪清代中国和俄国与准噶尔汗国的相互关系以及中国史学.中国史研究动态)
- 10 Бай Суйчин. Экономикалық тұрғыдан Ойрат пен Қытай қарым-қатынасы // Қытайдағы Моңғол тарихы қоғамының құрылу конференциясы жинағы. – 1979. (白翠琴:从经济交流看瓦刺与中原地区的关系.中国蒙古史学会成立大会纪念集刊)
- 11 Сай Жиянь. XVIII ғасырдың басында Жоңғарлардың Росейге қарсы күрес тарихының маңызды бір көрінісі // Қытай-Орыс қарым-қатынасы тарихынан мақалалар жинағы. – 1979.(蔡家艺:十八世纪初叶准噶尔人民抗俄斗争的重要一页.中俄关系史论文集)
- 12 Ба Дай, Ма Дажың. Жоңғар билеушілерінің Оңтүстік Шынжаңдағы үстемдігі туралы // Шынжаң университеті журналы. – 1981. – №2. (巴岱\马大正:论准噶尔贵族对南疆的统治.新疆大学学报)
- 13 Бай Суйчин. Миң Шилу-дағы Ойрат деректері. – Үрімші: Шынжаң Жигулуе, 1982. (白翠琴.明实录瓦刺资料摘编.乌鲁木齐:新疆机构略)
- 14 Цин Шилу-дағы Жоңғар деректері. – Үрімші: Шынжаң халық баспасы. – 1986 (清实录准噶尔资料摘编.乌鲁木齐:新疆人民出版社)
- 15 Ұлжыту (ауд.). Төрт Ойраттың тарихы // Моңғолтану материалдары. – 1987. (乌力吉图译:四卫拉特史)
- 16 Жин Фың, Ба Дай, Ердени. Ойрат тарихи материалдары. Ішкі Моңғол мәдениет баспасы. – 1985. (金峰、巴岱、额尔德尼:卫拉特历史文献.内蒙古文化出版社) – Ойраттың тарихи іздері. Шынжаң халық баспасы. – 1992. (卫拉特史迹.新疆人民出版社)
- 17 Даурундибу. Ойрат заңы. Ішкі Моңғол мәдениет баспасы. – 1985. (道润梯步.卫拉特法典.内蒙古人民出版社1985年)
- 18 Раднап Хадра. Зая Бандида шежіресі. Ішкі Моңғол мәдениет баспасы. – 1999. (拉德那博哈得拉.札雅班第達传.内蒙古人民出版社)

- 19 Сайын Улжы, Бога. Моңғол-Ойрат зағы. Ішкі Моңғол мәдениет баспасы. – 1999. (赛音乌力吉, 包格.蒙古-卫拉特法典.内蒙古人民出版社)
- 20 Жин Хай. Жоңғар жасақ түзімі туралы арнаулы деректер. 2 том. Ішкі Моңғол мәдениет баспасы. – 2007-2008. (金海.准噶尔旗扎萨克衙门档校译编.第1-2辑,内蒙古人民出版社)
- 21 Жау Линжы. Мәнжүр тіліндегі әскери архивтердегі Жоңғар елшілері туралы деректер. 3 том. Пекин: Орталық ұлттар университеті баспасы, 2009. (赵令志.军机处满文准噶尔使者档译编.3册,中央民族大学出版社)
- 22 Ма Рухын, Ма Дажың. Ойрат-Моңғол тарихы туралы зерттеулер жинағы. Чинхай халық баспасы. – 1984. (马汝珩, 马大正:厄鲁特蒙古史论集.青海人民出版社)
- 23 Уи Хундияу, Лю Руңжун. Жоңғар тарихы мен мәдени мұрасы. Чинхай халық баспасы. – 1984. (王宏钧, 刘如仲:准噶尔的历史与文物.青海人民出版社)
- 24 Қытай Қоғамдық ғылымдар академиясы, Шынжаң Қоғамдық ғылымдар академиясы. Жоңғар тарихы. Пекин: Халық баспасы. – 1985. (中国社会科学院, 新疆社会科学院:准噶尔史略.人民出版社)
- 25 Ду Руңкун, Бай Уичин. Ойрат тарихынан зерттеулер. – Үрімші: Шынжаң халық баспасы. – 1986. (杜荣坤, 白翠琴:西蒙古史研究.新疆人民出版社)
- 26 Бай Уичин. Ойрат тарихы. Ішкі Моңғол мәдениет баспасы. – 1991. (白翠琴:瓦刺史.吉林教育出版社)
- 27 Намсылай. Жоңғар хандығының тарихы (Моңғол тілінде). Ішкі Моңғол мәдениет баспасы. – 1993. (那木斯来:准噶尔汗国史.蒙古文.内蒙古人民出版社)
- 28 Ма Дажың, Фың Шишы. Ойрат Моңғолдардың қысқаша тарихы. – Үрімші: Шынжаң халық баспасы. – 1986. (冯锡时, 马大正:卫拉特蒙古简史.新疆人民出版社.上册1992年,下册1996年)
- 29 Ма Дажың, Чың Зуңды. Ойрат тарихы. – Үрімші: Шынжаң халық баспасы. – 2006 (马大正, 成崇德:卫拉特史纲.新疆人民出版社)
- 30 Ли Шюми. Цин империясының Жоңғарды бірлікке келтіру тарихынан зерттеулер – маңызды саяси шешімдер тұрғысынан. – Пекин: Ұлттар баспасы, 2007 (李秀梅:清朝统一准噶尔史实研究—以高层决策为中心.民族出版社)
- 31 Бауин Тугус. Жоңғарлардың Тибеттегі 3 жылдық үстемдігі. Ішкі Моңғол университеті. 1994 жыл. (宝音特古斯:准噶尔在西藏的三年统治.1994年硕士论文); Нашун Далай. Ойраттың Дөрбіт тайпасы туралы зерттеу. Ішкі Моңғол университеті. 2004 жыл. (那顺达来:《卫拉特杜尔伯特部研究》, 宝音德力根、乌云毕力格指导, 2004年硕士论文); Ли Шюми. Цин империясының Жоңғарды бірлікке келтіру тарихынан зерттеулер – маңызды саяси шешімдер тұрғысынан. Пекин: Орталық ұлттар университеті. 2006 жыл. (李秀梅:清朝统一准噶尔史实研究.中央民族大学2006年硕士论文); Сүй Чунгуан. Жоңғар мәселелері туралы зерттеу. Ланжу: Ланжу университеті, 2006 жыл. (隋春兆:准噶尔诸问题研究.兰州大学2006年硕士论文)
- 32 Уын Хуа. Батыс Моңғолдарының (Ойраттардың) мәдени өздерісі. Ланжу: Ланжу университеті, 2001 жыл. (文化:西蒙古文化变迁研究.兰州大学.2001年博士论文); Улан. Тотын жазуының тарихы және Ойрат тарихын зерттеу. Пекин: Халықтар университеті, 2004 жыл. (乌兰:托忒文历史文献与卫拉特历史研究.中国人民大学2004); Хи Луң. Галдан Церен билігі кезіндегі Жоңғар хандығы мен Цин империясының қарым-қатынасы. Ішкі Моңғол университеті. 2005 жыл. (黑龙:噶尔丹统治时期的准噶尔与清朝关系研究.内蒙古大学2005年博士论文); Хуаң Би. Дала заңы мәдени астары: Моңғол-Ойрат заңы және Ойрат заңы туралы зерттеу. Пекин: Орталық ұлттар университеті, 2006 жыл. (黄华均:草原法文化阐释:蒙古-卫拉特法典和卫拉特法研究.中央民族大学2006年博士论文)

## References

- 1 ZHIn ZHuizong. Cin patshalygynyng algashky kezindegi Ojrat pen Kytaj arasyndagy sauda bazary // Ishki Monggol universiteti zhurnaly. - 1964. - №2. (金启琮:清朝前期卫拉特蒙古和中原互市. 内蒙古大学学报)
- 2 ZHau Liyan. SHiyau Ting Za Lu. - Pekin: ZHunghua kitap mekemesi. - 1980. (昭梿:啸亭杂录)
- 3 Ming SHilu. - Tajbi: Tajuan ortalyk zerttek instituty. - 1963. (明实录.台湾中央研究院)
- 4 SHY Ie Ryn I. Tangnu Urankaj ongiri men Cin imperiyasynyng karym-katynasy // Monggol tarihyng zertteuding derekkozderi. -1978. -№11. (矢野仁一.唐努乌梁海地方与清朝的关.蒙古史研究参考资料)
- a. Orys-Monggol sauda katynasy zhane Patshalyk Reseiding Tangnu Urankaj ongirine irge kengejtui // Monggol tarihyng zertteuding derekkozderi. -1978. -№11. (俄蒙贸易及俄国势力在唐努乌梁海的扩张. 蒙古史研究参考资料)
- 5 Pan SHyshiyan. Tangnu Urankaj ongiri men Ortazhazyk ongirimmen karym-katynasy //Ishki Monggol universiteti zhurnaly. - 1978. -№3-4. (潘世宪.唐努乌梁海与中原地区的关系.内蒙古大学学报)
- 6 Sagushi Toru. ZHonggar tajpasynyng tarihy men aleumettik-ehkonomikalyk zhagdajy turaly // Ulttar tarihyndan audarma makalalar zhinagy. - 1978. - №1. (佐口透.准噶尔部历史和社会经济概.吴永明译.民族史译文集)
- 7 Venyukov M.I. ZHonggar shekarasyndagy halyktar turaly // SHynzhang universiteti zhurnalynda. - 1980 (准噶尔边区居民考.新疆大学学报)
- 8 Zlatkin I.YA. ZHonggar handygynyng tarihy. - Pekin: Sauda baspasy. - 1980. (准噶尔汗国史.商务印书馆)
- 9 Gurevich B.P. XVII-XVIII gasyrdagy Kytaj-Orys-ZHonggar karym-oatynasy zhane Kytajdyng tarihy gylymy // Kytaj tarihyngyng zerttelu zhagdajy. - 1979. - №9 (十七世纪十八世纪清代中国和俄国与准噶尔汗国的相互关系以及中国史学.中国史研究动态)
- 10 Baj Sujchin. EHkonomikalyk turgydan Ojrat pen Kytaj karym-katynasy // Kytajdagy Monggol tarihy kogamynyng kuryllu konferenciya zhinagy. - 1979. (白翠琴:从经济交流看瓦刺与中原地区的关系.中国蒙古史学会成立大会纪念集刊)

- 11 Saj Zhiya'i. XVIII gasyrdyng basynda ZHonggarlardyng Rossiyaga karsy kures tarihyng magyzdy bir korinisi // Kytaj-Orys karym-katynasy tarihyndan makalalar zhinagy. – 1979.(蔡家艺: 十八世纪初叶准噶尔人民抗俄斗争的重要一页.中俄关系史论文集)
- 12 Ba Daj, Ma Dazhyng. ZHonggar bileushilerining Ongtustik SHynzhangdagy ustemdigi turaly// SHynzhang universiteti zhurnaly. – 1981№.№2. (巴岱\马大正: 论准噶尔贵族对南疆的统治.新疆大学学报)
- 13 Baj Sujchin. Ming SHilu-dagy Ojrat derekteri. – Urimshi: SHynzhang ZHigulue. – 1982.(白翠琴. 明实录瓦刺资料摘编. 乌鲁木齐:新疆机构略)
- 14 Cin SHilu-dagy ZHonggar derekteri. – Urimshi: SHynzhang halyk baspasy. – 1986 (清实录准噶尔资料摘编.乌鲁木齐:新疆人民出版社)
- 15 Ulzhytu (aud.). Tort Ojratyng tarihy // Monggol tanu materialdary. – 1987. (乌力吉图译:四卫拉特史)
- 16 ZHin Fyng, Ba Daj, Erdeni. Ojrat tarihi materialdary. Ishki Monggol madeniet baspasy. – 1985. (金峰、巴岱、额尔德尼: 卫拉特历史文献.内蒙古文化出版社)
- a. Ojratyng tarihi izderi. SHynzhang halyk baspasy. – 1992. (卫拉特史迹.新疆人民出版社)
- 17 Daurundibu. Ojrat zangy. Ishki Monggol madeniet baspasy. – 1985. (道润梯步.卫拉特法典.内蒙古人民出版社1985).
- 18 Radnap Hadra. Zaya Bandida shezhiresi. Ishki Monggol madeniet baspasy. – 1999. (拉德那博哈得拉.札雅班第達传.内蒙古人民出版社)
- 19 Sajyn Ulzhy, Boga. Monggol-Ojrat zagy. Ishki Monggol madeniet baspasy. – 1999. (赛音乌力吉, 包格.蒙古-卫拉特法典.内蒙古人民出版社)
- 20 ZHin Haj. ZHonggar zhasak tuzimi turaly arnauy derekter. 2 tom. Ishki Monggol madeniet baspasy. – 2007-2008. (金海.准噶尔旗扎萨克衙门档校译编.第1-2辑,内蒙古人民出版社)
- 21 ZHau Lingzhy. Manzhur tilindegi askeri arhivterdegi ZHinggar elshileri turaly derekter. 3 tom. Pekin: Ortalyk ulttar universiteti baspasy. – 2009. (赵令志.军机处满文准噶尔使者档译编.3册,中央民族大学出版社)
- 22 Ma Ruhying, Ma Dazhyng. Ojrat-Monggol tarihy turly zertteuler zhinagy. CHinghaj halyk baspasy. – 1984. (马汝珩,马大正:厄鲁特蒙古史论集.青海人民出版社)
- 23 Ui Hungdiyau, Lyu Rungzhung. ZHonggar tarihy men madeni murasy. CHinghaj halyk baspasy. – 1984. (王宏钧,刘如仲:准噶尔的历史与文物.青海人出版社)
- 24 Kytaj Kogamdyk gylymdar akademiyasy, SHynzhang Kogamdyk gylymdar akademiyasy. ZHonggar tarihy. Pekin: Halyk baspasy. – 1985. (中国社会科学院, 新疆社会科学院: 准噶尔史略.人民出版社)
- 25 Du Rungkun, Baj Uichin. Ojrat tarihyndan zertteuler. – Urimshi: SHynzhang halyk baspasy. – 1986. (杜荣坤, 白翠琴: 西蒙古史研究.新疆人民出版社)
- 26 Baj Uichin. Ojrat tarihy. Ishki Monggol madeniet baspasy. – 1991. (白翠琴: 瓦刺史.吉林教育出版社)
- 27 Namsylaj. ZHonggar handygynyng tarihy (Monggol tilinde). Ishki Monggol madeniet baspasy. – 1993. (那木斯来: 准噶尔汗国史.蒙古文.内蒙古人民出版社)
- 28 Ma Dazhyng, Fyng SHishy. Ojrat Monggoldardyg kyskasha tarihy. – Urimshi: SHynzhang halyk baspasy. – 1986. (冯锡时,马大正: 卫拉特蒙古简史.新疆人民出版社.上册1992年,下册1996年)
- 29 Ma Dazhyng, CHyng Zungdy. Ojrat tarihy. – Urimshi: SHynzhang halyk baspasy. – 2006 (马大正,成崇德: 卫拉特史纲.新疆人民出版社)
- 30 Li SHyumi. Cin imperiyasynyng ZHonggardy birlikke keltiru tarihyndan zertteuler – magyzdy sayasi sheshimder turgysynan. – Pekin: Ulttar baspasy. – 2007 (李秀梅:清朝统一准噶尔史实研究—以高层决策为中心.民族出版社)
- 31 Bauin Tugus. ZHonggarlardyng Tibettegi 3 zhyldyk ustemdigi. Ishki Monggol universiteti.. 1994 zhyl. (宝音特古斯:准噶尔在西藏的三年统治.1994年硕士论文); Nashun Dalaj. Ojratyng Dorbit tajpasy turaly zertteu. Ishki Monggol universiteti. 2004 zhyl. (那顺达来:《卫拉特杜尔伯特部研究》,宝音德力根、乌云毕力格指导,2004年硕士论文); Li SHyumi. Cin imperiyasynyng ZHonggardy birlikke keltiru tarihyndan zertteuler – magyzdy sayasi sheshimder turgysynan. Pekin: Ortalyk ulttar universiteti. 2006 zhyl. (李秀梅:清朝统一准噶尔史实研究.中央民族大学2006年硕士论文); Suj CHunguang. ZHonggar maseleleri turaly zertteu. Lanzhu: Lanzhu universiteti. 2006 zhyl. (隋春兆: 准噶尔诸问题研究.兰州大学2006年硕士论文)
- 32 Uyn Hua. Batys Monggoldarynyng (Ojratyrdyng) madeni ozderisi. Lanzhu: Lanzhu universiteti. 2001 zhyl. (文化:西蒙古文化变迁研究.兰州大学.2001年博士论文); Ulan. Totyn zhazuynyng tarihy zhane Ojrat tarihyndan zertteu. Pekin: Halyk universiteti. 2004 zhyl. (乌兰:托忒文历史文献与卫拉特历史研究.中国人民大学2004); Hi Lung. Galdan Ceren biligi kezindegi ZHonggar handygy men Cin imperiyasynyng karym-katynasy. Ishki Monggol universiteti. 2005 zhyl. (黑龙: 噶尔丹统治时期的准噶尔与清朝关系研究.内蒙古大学2005年博士论文); Huang Bi. Dala zagy madeni astary: Monggol-Ojrat zangy zhane Ojrat zyngy turaly zertteu. Pekin: Ortalyk ulttar universiteti. 2006 zhyl.(黄华均:草原法文化阐释:蒙古 - 卫拉特法典和卫拉特法研究.中央民族大学2006年博士论文)